

A PALEOANTROPOLÓGIAI KUTATÁS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI*

LIPTÁK PÁL

JATE Embertani Intézete, Szeged

A magyar embertani irodalomban a történeti embertan és a paleoantropológia kifejezések lényegében szinonimák. A tőlünk nyugatra eső országokban a fenti fogalomra a prehisztorikus embertan kifejezést is használják.

A történeti embertan célkitűzése egyszerű: régen élt népeiségek antropológiájának vizsgálata, tekintetbe véve azt az előnyt és egyúttal hátrányt, hogy több generáció kerül egyszerre megvizsgálásra, amelyeknek egymásutániségét általában nem tudjuk. — A vizsgálat anyaga hiteles régészeti ásatásokból előkerült csontvázanyag. Azokra a szélsőséges és nálunk elő nem forduló esetekre nem térek ki, hogy száraz éghajlaton természetesen mumifikálódott maradványok, magashegyí régiókban pedig a sírkamrákban megfagyott tetemek kerülnek elő. A szándékos mumifikálás (Egyiptom) külön probléma.

Köztudott, de néha talán nem mutatkozik meg elég tudatosan, hogy *régen élt* népeiségek térben és időben lezajló életjelenségeit kell vizsgálnunk egy olyan sajátos élőlélynél, amelynek műveltsége van és társadalomban él. A mozgás jelenségeit csak indirekte, a helyváltoztatás (vándorlás, migráció) kérdéseit már közelebbről vizsgálhatjuk; erre a kérdésre később még visszatérek.

Az ásatásokból előkerült csontvázanyag adja a szériát, amelyen a paleoantropológiai analízis egyrészt „hagyományosnak” mondott módszerekkel történik. Ezek között a leggyakoribb:

- a) a metrikus-statisztikai,
- b) a metrikus-morfológiai és a
- c) morfo-taxonómiai módszer.

A hagyományos metodikán felül más módszerek is vannak, amelyek közül a

d) paleoszerológiai-csontkémiai és a

e) paleodemográfiai vagy történeti demográfiai módszert emelem ki.

Ez utóbbi kettő jól ismert, képviselői többször bemutatták a vizsgálataikkal kapcsolatos elvi-módszertani megfontolásaikat. Ezért ezekkel a kérdésekkel most részletesen nem foglalkozom.

* Ez a referátum a MTA Antropológiai Bizottságának 1975. december 1-én tartott ülésén hangzott el.

Visszatérve a hagyományos módszerekre lényegesnek tartjuk leszögezni, hogy ezek az antropológia központi kérdéseit vizsgálják, és ezért ezeket túlhaladottnak tekinteni nem lehet. A prehisztórikus embertan kapcsán nem helyes a „klasszikus” vagy „modern” alternatíva felállítása.

A *metrikus-statisztikai* irányra jó példa a hajdan igen megalapozottnak tartott angol biometriai iskola tevékenysége, amelyet végül maguk az angol antropológusok kritizáltak meg okkal és alaposan. Természetesen más ide-sorolható irányok is vannak, így pl. a lengyel antropológiában. Az ilyenfajta módszerek elégtelenségének forrása az, hogy az emberi koponyát és a posztkraniális vázat nem lehet csak kvantitatíve elemzni, a statisztikai eljárások t ö b b s é g é r ő l eddig sorra kiderült, hogy nem kielégítőek (coefficient of racial likeness) — főleg azok nem, amelyek nem veszik tekintetbe azt az alapvető tényt, hogy a széria nem megbonthatatlan egység.

A *metrikus-morfológiai* módszer a kvantitatív jellegek mellett a kvalitatív jellegeket is tekintetbe veszi. A morfológiai bélyegek összehasonlítása akkor sikeres, ha nem elszigetelten egy-egy jelleget, hanem az egymáshoz tartozó jelleg-együtteseket vizsgáljuk.

A *morfo-taxonómiai* módszer abból indul ki, hogy a *Homo sapiens* politipikus faj. Mint ismeretes, a zooszisztematikában is vannak politipikus fajok, amelyek regionálisan elkülönülő alfajokra (subspecies) oszlanak, ezeket épp ezért földrajzi rasszoknak is nevezzük. Az emlős állatoknál és a madaraknál sok példa van erre. Az állatpopulációk és az emberi populációk között az a döntő különbség, hogy az állatpopulációk esetében nem fordulhat elő, hogy egy-egy népességen belül több taxonómiailag elkülöníthető individuum-csoport lépjen föl. Ugyanakkor a *Homo sapiens* nagyrasszai (subspecies) és rasszai (taxon) tekintetében más a helyzet. A nagy földrajzi tájakon alakult ki a négy nagyrassz és a közel negyven taxon. Az embernek azonban más, éspedig társadalmi kategóriái is vannak. Így alakultak ki a népek és nyelvek. Az etno-szociális csoportok vándorlása a felsőpaleolitikumban a vadászó-gyűjtőgetető életmód következtében intenzív volt; a *Homo sapiens* az oikumené területét kitágította és benépesítette. Ez már maga lehetővé tette (és most a korábbi relációkkal ne foglalkozzunk), hogy bizonyos típus spektrummal jellemezhető csoportok eredeti lakóhelyüktől (őshazájuktól) egy egészen más antropológiai miliőbe kerültek. A neolitikumban a l e t e l e p e d é s és földművelő életmód átmenetileg talán csökkentette a migrációt, de egyúttal a népességszám jelentős megnövekedését hozta létre. Egyes tájakon relatív túlnépesedés következett be és megindult a földműves kisállattartó népességek lassú, kiterjedésszerű vándorlása.

A földművelő népekből alakultak ki a steppei lovas-nomádok, amelyek a gyors tértölelő nagy népvándorlások klasszikus példái (szkíták, szarmaták, hunok, avarok és magyarok is). Mindez az eszmefuttatás azt óhajtotta volna megvilágítani, hogy miért lehetséges, sőt esetenként szükséges a morfo-

taxonómiai módszer alkalmazása. Feltételezhető, hogy a szérián belüli (intra-szeriális) elemzés statisztikai módszerekkel is elvégezhető, de akkor az ilyen irányban dolgozó paleoantropológusnak meg kell találni ehhez a megfelelő statisztikai eljárást.

Fentiek után foglalkozunk a paleoantropológiai *szintézis* kérdéseivel is.

1. Ha a régen élt népességek embertani vizsgálatánál a taxonómiai szempontokra is figyelemmel vagyunk, és a *térbeliség* elvére alapozunk, a nagy földrajzi tájban eloszló emberi formák hasonlóságának vagy eltéréseinek felismerésére vezet ez az eljárás. „A szérián belüli analízis morfológiai-taxonómiai csoportjai értelmezést nyerhetnek regionális kapcsolatai feltárása révén” (LIPTÁK, 1959.).

2. Ha a taxonómiai szempontú paleoantropológiai vizsgálat az *időbeliség* elvét is érvényesíti, a rasszgenezis kérdéseire, ill. emberi formák mikroevolúciójára kapunk feleletet. Az ilyenfajta vállalkozás egy még nagyobb folyamatba, az evolúció (filogenezis) folyamatába ágyazza be azokat a finom mikroevolúciós fonalakat (trendeket), amelyeknek rendszerint csak egy-egy rövid szakaszt áll módunkban tanulmányozni. Az evolúciós szempont megóv minket attól, hogy a taxonómiai egységeket merev, változatlan kategóriáknak tekintsük. Minthogy azonban a mikroevolúciós változás nem olyan gyors, a taxonómiai analízis és szintézis metodikája egy bizonyos időintervallumban használható tudományos eredményhez vezet.

3. Rasszgenezis kérdése mellett 1950-től kezdve a magyar paleoantropológusokat is egyre inkább foglalkoztatja az etnogenezis kérdéseinek komplex jellegű vizsgálata. Az ilyen jellegű kutatásban a szűkebb és tágabb értelemben vett antropológia valamennyi tudományága részt vállal. A sajátos magyar helyzetet alapul véve ez — a mai gyakorlat szerint — azt jelenti, hogy az antropológusok a régészekkel, etnográfusokkal és nyelvészekkel is kölcsönösen együtt kell hogy működjenek. A nyelvek és népek, valamint a régészeti értelemben vett kultúrák (műveltségek) egymással természetesen kapcsolatban állnak, de ezek a relációk nem mindig egyértelműek. Ebből következik, hogy voltaképpen külön beszélhetünk a nyelvek geneziséről és a népek kialakulásáról (etnogenezis).

Az *etnogenetikai célkitűzésű* embertani vizsgálat esetén az alábbi feladatok állnak előttünk.

a) A temetőn belül esetenként mutatkozó kronológiai vagy egyéb régészeti csoportokkal való reláció vizsgálata. Ennek illusztrálására jó példa az Üllő I. avar temető, amelyet nem lehet egy szériának tekinteni, mert két régészeti is eltérő mellékletű nemzetség temetkezett egy temetőbe. A különbségek az antropológiai anyagban is élesen megmutatkoznak.

b) Rá kell mutatni az olyan sorozatokkal való térbeli összefüggésre (egy adott kronológiai időszakban), amelyekkel etnikai vagy történeti kapoco-

latokat tételezünk fel. Tehát a minden határt nélkülöző mechanisztikus összehasonlítással nem sokra megyünk.

e) A paleoantropológiai kutatások jól igazolják, hogy az adott népesség autochton-e vagy migráció útján került arra a tájra. A történeti embertani kutatás eredményei olyan kérdésekre is adhatnak felvilágosítást, amelyre nézve régészeti leletek nem szólaltathatók meg.

d) Helyes lenne, ha a Szovjetunióban követett eljárást alapul véve, az etnogenezis folyamatát egészen a mai lakosságig kísérnénk figyelemmel. Ehhez megint két dolog szükséges: kiterjedtebb etnikai embertani vizsgálatok végzése és annyi hiteles csontváz-széria, hogy az egymás után következő populációk embertani arculatának változását figyelemmel kísérhessük.

* * *

Néhány általános érvényű tapasztalati eredménnyel szeretném befejezni ezt a rövid áttekintést.

Véleményem szerint a paleoantropológiai kutatás módszere *egységes* az előember (*Homo erectus*) ásatag leleteitől egészen a középkor végéig. Míg ma szinte az egész világon a metrikus-statikai eljárások vannak túlsúlyban (egyre elegánsabb statisztikai eljárásokkal), addig a paleolitikumból származó ásatag leleteken morfortaxonómiai jellegű vizsgálatokat végeznek. Ebből következően: az utóbbi eljárás nyújt lehetőséget arra, hogy az evolúciós változások vizsgálatából kiindulva a mikroevolúció, majd az etnogenezis folyamatának vizsgálatán keresztül eljuthassunk az utolsó évezred emberéhez.

A történeti embertani vizsgálatok *superindividuális* egysége a populáció, amelynek mintáját az ásatás folyamán csontváz-sorozatokon tanulmányozhatjuk. Hogy az egyes sorozatok mennyiben fedik a tényleges populációt, az sok tényezőtől függ (a feltárás teljességétől elsősorban). Nagyon reális az *individuális* egység, amely a populációt (szériát) alkotó egyes e g y é n e k b e n (individuumokban) testesül meg. Ezeket lehet teljes jellegegyüttesnek, vagy Le Gros Clark kifejezését elfogadva „total morphological pattern”-nek nevezni. — Jelentős végül a *szubindividuális* egység, amely alatt méreteket, méret- (illetőleg index) csoportokat értünk, ezeket r é s z l e g e g y ü t t e s e k n e k is nevezhetjük. Sok híve van a főegység, a populáció vizsgálatának. Ezután nem egészen érthető módon az antropológiában nagy szerepet nyert a szubindividuális egységek térben és időben való összevetése. Különös módon szinte kárhozatosnak tartják az individuumokban realizált nagyon is reális „egység” (oszthatatlanság) tanulmányozását. Tartsuk szem előtt természetesen, hogy az individuális diagnózist megengedhetőnek, sőt helyesnek tartó morfo-taxonómusok *előbb a populáció egészét* tanulmányozzák, elvégzik a két nem különválasztását, főbb korcsoportokra való felosztást és aztán kezdik el az egyes egyének összehasonlító kranioszisztematikai vizsgálatát.

Minden paleoantropológiai vizsgálatnak csak egy fő célja lehet: a régen élt népségek embertani arculatát (szerkezetét) minél több oldalról megvilágítani, a térbeli és az időbeli relációkat tisztázni, s amennyiben még ezt az érdekelt kutató szükségesnek tartja, az etnogenezis (rasszgenézis) folyamatát feltárni.

IRODALOM

- ACSÁDI, GY.—NEMESKÉRI, J.: History of human life span and mortality. Budapest, (1970).
LE GROS CLARK, W. E.: The fossil evidence for human evolution. Chicago, (1955).
LENGYEL, I.: Paleoserology. Budapest, (1975).
LIPTÁK P.: Embertan és történeti embertan. Anthropológiai Közlemények **3**, pp. 111—120 (1959).
LIPTÁK P.: Embertan és emberszármazástan. II. kiadás. Budapest, (1971).
TÓTH, T.: On the morphological modification of anthropological series in the Central Danubian Basin. Annales Hist.-nat. Mus. Nat. Hung. **65**, pp. 323—350 (1973).